

CONSULTATIEVERSIE WET BESTEMMING LICHAMEN VAN OVERLEDENEN
Een reactie vanuit cultuurhistorisch perspectief

Wim Cappers

Ammerstol, 15 december 2024

Inhoudsopgave:

Inleiding: cultuurhistorische analyse	3
Uitgangspunten uit het verleden: zorg gezondheid en openbare orde	4
Fasen lijkbezorging en zorg voor wie	5
Toekomstbestendige uitgangspunten: zorg stervenden en nabestaanden	6
Fase van het sterven	6
Fase van de uitvaart	9
Fase van de bestemming	10
Fase van het rouwen	14
Uitleiding: culturele duurzaamheid	16

Inleiding: cultuurhistorische analyse

Ik heb het wetsvoorstel en de Memorie van Toelichting met belangstelling gelezen. Laatstgenoemde tekst is begrijpelijk geformuleerd en licht het wetsvoorstel zorgvuldig toe vanuit diverse invalshoeken en vervolgens artikelgewijs. Het uitgangspunt dat ook schouwartsen, agenten en uitvaartondernemers de privacy van een overledene moeten respecteren, vind ik bij nader inzien overtuigend en getuigen van respect voor de overledene.¹

Het enige punt waar het wetsvoorstel mijns inziens onbegrijpelijk wordt, is de introductie van de termen alkalische hydrolyse en hydrolysatorium. Ik snap dat de wetgever de aanduidingen resomeren en resomeercentrum niet wil gebruiken omdat resomeren een geregistreerde merknaam blijkt te zijn. Maar de geïntroduceerde alternatieven zijn mijns inziens in het dagelijks taalgebruik onwerkbaar. Mensen die weinig talig zijn dan wel geen hoge opleiding hebben, zullen hierover struikelen en zij niet alleen. In 1955 heeft de wetgever in plaats van de nogal gevoelloos in de oren klinkende benaming lijkverbranding de term crematie geïntroduceerd. Deze aanduiding stamt weliswaar af een Latijns woord maar ze is eenvoudig uit te spreken. De woorden crematie en crematorium zijn hierna snel ingeburgerd. Waarom wordt in plaats van resomeren en alkalische hydrolyse niet gesproken van oplossen? Dat woord dekt de lading en begrijpt iedereen. Overigens zullen in de praktijk de termen resomeren en resomeercentrum waarschijnlijk snel inburgeren.

De zorgvuldigheid van de wetgever wordt onderstreept doordat iedereen op het voorstel kan reageren. Betrokken instanties en personen zijn daartoe zelfs uitgenodigd. Hopelijk horen hiertoe ook uitvaartmedewerkers, geestelijken, ritueelbegeleiders, grafdelvers, ovenisten, hoveniers, kantoormedewerkers, rouwbegeleiders en andere mensen op de werkvloer. Zij hebben immers veel praktijkervaring. Dankzij hun inbreng kan de wetgever toetsen of alle relevante aspecten in de wet worden behandeld en vooral ook of de wet uitvoerbaar is.

Als historicus die ruim veertig jaar onderzoek doet naar het lijkbezorgingsrecht,² heb ik vooral gekeken naar de cultuurhistorische uitgangspunten van de wet.³ Mijns inziens moet de wetgever hier andere keuzes maken. Uitgaande van de hier gepresenteerde visie op de uitgangspunten lever ik commentaar op de relevante artikelen en doe ik suggesties voor enkele aanvullingen.

¹ 'Modernisering van de bepalingen over het vaststellen van de aard van het overlijden, de doodsoorzaak en de identiteit van de overledenen en de bestemming van lichaam van overledene. Memorie van Toelichten'. Niet uitgegeven Memorie van Toelichting.- Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, minister van Justitie en Veiligheid en staatssecretaris van Volksgezondheid, Veiligheid en Sport, (2024), 24-30, 51.

² Dr. W.P.R.A. Cappers heeft zich sinds zijn studietijd, vanaf 1981, voornamelijk beziggehouden met onderzoek naar de geschiedenis van de dood. Dit resulteerde in 1984 in zijn doctoraalscriptie 'Op zoek naar zekerheid omtrent de dood. Totstandkoming en de uitvoering van de Begrafeniswet van 1869'. Na zijn studie publiceerde hij diverse boeken waaronder zijn proefschrift *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1575-2010* (Arnhem, 2012). In dit boek, in *Vuurproef voor een grondrecht. Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie 1874-1999* (Zutphen, 1999) en in vakbladen gepubliceerde artikelen schreef hij over het lijkbezorgingsrecht in het verleden en het heden. Als wetenschappelijk medewerker van het Nederlands Huisartsen Genootschap formuleerde hij de 'Richtlijn lijkschouw voor behandelend artsen. Werkwijze en samenwerking met gemeentelijk lijkschouwers en politie' (Utrecht, 2016). Ook was hij 25 jaar hoofdredacteur van *Terebinth*, het tijdschrift van de gelijknamige stichting voor funerair erfgoed. Zijn publicaties vormen het uitgangspunt voor deze reactie op dit wetsvoorstel.

³ Zie bijvoorbeeld W. Cappers, 'Culturele componenten in het lijkbezorgingsrecht'. *Nieuwsbrief de Terebinth*, VIII (1994-3) 55-61.

Uitgangspunten uit het verleden: zorg gezondheid en openbare orde

De Memorie van Toelichting noemt de Begrafeniswet de eerste wettelijke regeling.⁴ Strikt genomen is dit niet juist. De Begrafeniswet is de eerste, door het Nederlandse parlement aanvaarde nationale wetgeving op dit terrein. Aan de Begrafeniswet ging echter een Frans decreet over de begraafplaatsen vooraf dat hier na het opgaan van het Koninkrijk Holland in het Franse keizerrijk tussen 1811 en 1813 en opnieuw sinds 1827 van kracht was. De *Code civil*, die in de Franse tijd eveneens hier werd geïntroduceerd, bevatte daarnaast enkele artikelen die de doodschouw en het tijdstip van begraven regelden. Deze wettelijke regelingen waren een reactie op de in de achttiende eeuw ontstane angst voor schijn dood en levend begraven worden en op het gelijktijdige protest van hygiënisten tegen het begraven in kerken. De staat sloot een bondgenootschap met de medische wereld om de problemen rond de bestemming van overledenen op te lossen. Uitgangspunten hierbij waren de zorg voor de gezondheid en handhaving van de openbare orde. Pas in tweede instantie kwamen de belangen van de lagere overheden, de kerkgenootschappen en de burgers aan bod. Deze Franse wetgeving en trouwens ook een Oostenrijkse wet uit 1784 die in een deel van Limburg van kracht was, lagen ten grondslag aan de Begrafeniswet en daarmee aan de latere wetgeving.⁵

Zoals de neutrale naam al suggereert, is de Wet op de lijkbezorging uit 1955 vooral van belang omdat deze tekst crematie legaliseerde. Bij latere wetswijzigingen werden begraven en cremeren zoveel mogelijk gelijkwaardig. Daarnaast werden onder meer het begraven en cremeren zonder kist, het toestaan van het mee naar huis nemen van de asbus, bijzondere vormen van asbezorging en thanatopraxie geïntroduceerd. De uitgangspunten van de wet bleven echter hetzelfde: de zorg voor de gezondheid en handhaving van de openbare orde.

Dit wetsvoorstel telt vier, deels nieuwe uitgangspunten. De wetgever staat alleen na weging nieuwe bestemmingen toe. De wens van de overledene is leidend. Om veel vrijheid voor de nabestaanden te scheppen neemt de overheid alleen maatregelen in het belang van de volksgezondheid, de lichamelijke integriteit van de overledene en het opsporen van strafbare feiten. Aangezien de gemeente het dichtst bij de burger staat, voert dit orgaan de wet uit.⁶

Deze keuzes zijn volgens mij opmerkelijk. Nog steeds spelen de zorg voor de volksgezondheid en handhaving van de openbare orde een belangrijke rol. Dit is terecht omdat de bescherming van het leven van oudsher de belangrijkste taak van de overheid was en is. Maar het werkkterrein van de overheid is met name in de twintigste eeuw sterk verbreed. Zo is ook de bevordering van het welzijn van de burgers een belangrijke taak van de overheid geworden. Nadat in 1991 de Wet op de lijkbezorging was herzien, uitte de Vereniging van Nederlandse Gemeenten dan ook stevige kritiek op de vertrouwde uitgangspunten. Volgens woordvoerders was de wet daarmee al bij de totstandkoming verouderd omdat deze geen ethisch fundament bevatte. Met name de belangen van de nabestaanden waren in de wet onvoldoende beschermd.⁷

⁴ 'Modernisering', 6.

⁵ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 240-278.

⁶ 'Modernisering', 9-12, 62-63.

⁷ L.H.A.M. van de Kerkhof, 'De verantwoordelijkheid van de lokale overheid voor de dodenbezorging' in: R.L. van Winden, ed. *De nieuwe Wet op de lijkbezorging. Symposium 31 januari 1991. Jaarbeurs Congrescentrum Utrecht*. (Lelystad, 1991) 1-10. J. van der Woude, 'De nieuwe Wet op de lijkbezorging in de praktijk' in: W.G.H.M. van der Putten en anderen. *Visie op de uitvaartverzorging. Kanttekeningen bij de Wet op de lijkbezorging*. (Den Haag, 1991) 11-16.

Fasen lijkbezorging en zorg voor wie

Hoewel de zorg voor de nabestaanden her en der in artikelen doorklinkt,⁸ is dit door de keuze van de uitgangspunten niet systematisch gebeurd. Daarom inventariseer ik hier telkens bij elke wet voor welke fases in de keten van lijkbezorging de overheid wettelijke regelingen trof. Daarnaast noteer ik of ze in de eerste plaats de overledene golden dan wel de nabestaanden.

De *Code civil* regelde de doodschouw en de tijd van begraven om gevallen van schijndood op te sporen. Hier stonden het sterven en de overledene centraal. Het Franse decreet van 1804 was een hygiënische maatregel die door de aanleg van de buitenbegraafplaatsen de volksgezondheid bevorderde. Volgens de Oostenrijkse wet van 1784 mochten plaatsen met minder dan duizend hun kerkhoven blijven gebruiken. Dit was in het belang van de nabestaanden.⁹

In de Begrafeniswet vormden de zorg voor de gezondheid en handhaving van de openbare orde de uitgangspunten. Samen met artikel 5 van de Wet uitoefening van de geneeskunst uit 1865 regelde de Begrafeniswet het sterfproces. Een arts moest na de lijkschouw een verklaring van overlijden opstellen zodat de ambtenaar van de burgerlijke stand een verlof tot begraven kon afgeven. Ook diende de arts de doodsoorzaak op te geven. In geval van een gewelddadige dood schakelde hij de gemeentelijk lijkschouwer in. Een overledene mocht niet binnen 36 uur worden begraven. Zo beschermde de wetgever de overledene tegen schijndood en een niet-natuurlijke dood. Om de samenleving te beschermen tegen besmetting door het ontbindende lichaam, bepaalde de Begrafeniswet dat een overledene binnen vijf dagen na het overlijden moest zijn begraven. Daarnaast regelde de wet de aanleg en de inrichting van begraafplaatsen. Het begraven zonder kist dat de joden wensten, stond de wetgever destijds niet toe.¹⁰

Al in 1874, vijf jaar na het van kracht worden van de Begrafeniswet, vroeg de door burgers opgerichte Vereniging tot invoering der lijkenverbranding in Nederland om een wettelijke regeling van crematie. Die kwam er vooralsnog niet vanwege verzet uit godsdienstige hoek en juridische bezwaren. Crematie zou volgens gelovigen de lichamelijke opstanding verhinderen. Volgens juristen kon crematie een moord verbloemen. Vanwege onvolkomenheden in de Begrafeniswet moest de wetgever crematie vanaf 1915 gedogen. Om een niet-natuurlijke dood op het spoor te komen, moesten twee artsen voor een crematie de lijkschouw verrichten. Pas in 1955 legaliseerde de Wet op de lijkbezorging crematie.¹¹ Deze wet respecteerde dus, met enkele uitzonderingen, de vrije keus van elke burger om zich na zijn overlijden te laten cremeren.

De wet van 1991 bepaalde in artikel 18 dat de wijze van lijkbezorging dient te geschieden volgens de wens of de vermoedelijke wens van de overledene. Verder willigde de wet wensen van gelovigen in. Op verzoek van moslims werd het begraven zonder kist nu wel toegestaan. Volgens de wens van hindoes mochten nabestaanden de as mee naar huis nemen. Vanwege het gelijkheidsbeginsel golden deze veranderingen voor iedereen. Vanaf 1998 mocht de as worden gedeeld en, na toestemming van de grondeigenaar, op een dierbare plek worden verstrooid. In 2009 stond de wetgever ter bevordering van het afscheid thanatopraxie toe. Deze en andere wijzigingen gaven nabestaanden meerdere rechten. Maar dit principe werd niet benoemd.¹²

⁸ Bijvoorbeeld 'Modernisering', 60.

⁹ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 266-267, II, 771-778.

¹⁰ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 240-278.

¹¹ Cappers, *Vuurproef*, 48-148, 252-256.

¹² W. Cappers, 'Lijkbezorgingsrecht in teken nabestaandenzorg'. *Brancheblad Uitvaartzorg*, (2008-10) 12-13.

Toekomstbestendige uitgangspunten: zorg stervenden en nabestaanden

Dit korte overzicht van de wetsgeschiedenis laat zien dat de wetgever vooral regels stelde voor de fasen van het sterven en de bestemming van het lichaam van de overledene. De overheid richtte zich daarmee met name op de zorg voor de gestorvene en voor de gemeenschap. Voor de fase van de uitvaart had de nationale overheid geen aandacht. Afgezien van de bepaling dat nabestaanden op het graf een gedenkteken mochten plaatsen en alternatieve vormen van begraven en cremieren en van asbezorging werden toegestaan, gold hetzelfde voor de rouwfase. Voor de nabestaanden was dus veel minder aandacht. Anders gezegd, de wetgever richt zich ook nu nog vooral op datgene wat er ondergronds of in de oven dan wel de ketel voor alkalische hydrolyse gebeurt: de bestemming van het lichaam van een overledene om een hygiënische, of in moderne spraakgebruik, duurzame ontbinding mogelijk te maken. De overheid heeft daarentegen onvoldoende aandacht voor datgene wat bovengronds gebeurt: hoe kunnen nabestaanden vervolgens naar eigen inzicht goed afscheid nemen en daarna om de overledene rouwen en na verloop van tijd hem of haar zich herinneren.¹³

Het is de vraag of het gebrek aan wetgeving op het terrein van het afscheid nemen en de rouw nog van deze tijd is. Ondanks alle vernieuwingen op het terrein van de bestemming van de overledenen is deze zorg in de afgelopen twee eeuwen goed geregeld. Maar zoals de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in 1991 al constateerde, de zorg voor de nabestaanden blijft hierbij ver achter. De introductie van artikel 18 in de wet van 1991 was typerend voor de gerichtheid op de overledene en de keus voor de wijze van bestemming van diens lichaam. De citeertitel die het huidige wetsontwerp voorstelt, kan zelfs een bondige samenvatting van artikel 18 worden genoemd: de wet gaat over de bestemming van het lichaam van een gestorvene. Dit is wel een heel magere en vooral eenzijdige voorstelling van de aspecten die de wet regelt en met name zou moeten regelen. Het ontbreken van zorg voor het welzijn van de nabestaanden die vooral vlak na een overlijden kwetsbaar zijn, zou mijns inziens alsnog een gelijkwaardige plaats in de wet dienen te krijgen.¹⁴ De uiterste consequentie hiervan is dat deze gelijkheid ook zou moeten doorklinken in de citeertitel van de wet: Wet zorg overledenen en nabestaanden.

Fase van het sterven:

Het spreekt voor zich dat tijdens de sterffase degene die gaat overlijden, centraal staat. Bij het schouwen constateert de arts niet meer de dood. Dat mag iedereen doen. De behandelend arts controleert of er sprake is van een natuurlijke dood. Dan geeft hij volgens artikel 1, lid 1 een verklaring van natuurlijk overlijden af die de ambtenaar van de burgerlijke stand nodig heeft om volgens artikel 23, lid 1 een verlot tot bestemming op te maken. De nieuwe namen voor de verklaring en het verlot zijn verbeteringen. Bij twijfel aan een natuurlijke dood schakelt de behandelend arts de gemeentelijk schouwarts in. Over het onderscheid tussen een natuurlijke en een niet-natuurlijke dood is veel gediscussieerd. Dat de wetgever in dit voorstel een zorgvuldiger schouw regelt is prima. Daarvoor wordt vaker een gemeentelijk schouwarts ingeschakeld. Deze is op dit terrein deskundiger. Bovenal ontloopt de huisarts die vaak optreedt als behandelend arts, de spagaat dat hij enerzijds de overledene zorgvuldig moet onderzoeken om zeker te zijn van een natuurlijke dood terwijl hij anderzijds de nabestaanden wil bijstaan. Een arts is immers niet in de eerste plaats een opsporingsambtenaar maar een hulpverlener. Wel is

¹³ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 413, II, 738.

¹⁴ W. Cappers, 'Lijkbezorgingsrecht of nabestaandenzorg. Wat krijgt prioriteit?'. *Terebinth*, XXXII (2018-4) 16-19. W. Cappers, 'Van lijkbezorging naar nabestaandenzorg?', *Brancheblad Uitvaartzorg*, (2020-4) 21.

het van belang dat de overheid in samenspraak met de medische wereld en justitie nog eens onderzoekt of de definitie van de niet-natuurlijke dood nog wel van deze tijd is. Nu is de dood ten gevolge van een val een reden om de gemeentelijk schouwwarts in te schakelen. Indien een bejaarde valt, hoort dit echter bij het verouderingsproces en is dit in de huidige tijd niet meer als een niet-natuurlijke dood te duiden. Uiteraard moet de behandeld arts altijd kijken naar de omstandigheden waaronder iemand is gevallen. Bovendien moet hij nagaan of het incident bekend was. Bij twijfel moet hij alsnog de gemeentelijk schouwwarts inschakelen.¹⁵

Het wetsontwerp regelt ook dat het opbaren van een overledene geschiedt zonder de privacy te schenden. De verzorger van het lichaam moet volgens artikel 36, lid 1 controleren of de overledene bij leven toestemming heeft gegeven voor het dichthechten van de mond. Anders is instemming van een nabestaande nodig.¹⁶ Over de wijze van opbaren is discussie mogelijk. Die hangt samen met onze hedendaagse cultuur die niet meer is gericht op het bovenaardse maar op de aardse werkelijkheid. Het lichaam is het instrument geworden waarmee veel mensen vandaag de dag richting geeft aan hun leven. Dit gebeurt onder meer door te sporten en door via allerlei ingrepen het onvolmaakte lichaam te verfraaien. Het laatste kun je de littekencultuur noemen. Deze cultuur is ook zichtbaar na een overlijden.¹⁷ Ook de dood heeft immers twee gezichten: een mooie en een lelijke kant.¹⁸ Nabestaanden hebben daarom de neiging om ook het ontbindende lichaam van de overledene weer mooi te laten maken. Om deze wijze van opbaren te verbeteren, heeft de wetgever in 2009 thanatopraxie toegestaan. Het mooi maken van het lichaam na het overlijden via deze vorm van tijdelijk balsemen is een funeraire uiting van de littekencultuur waarbij verfraaiing van het lichaam doel is.¹⁹

Het blijft echter de vraag of nabestaanden hierdoor makkelijker afscheid kunnen nemen van een overledene die er als een slapende bijligt. Wordt de dood zo niet gemaskeerd en weer tot een taboe gemaakt? Dat thanatopraxie van belang is voor het toonbaar maken van een lichaam dat is aangetast door een ongeluk, een ziekte of oorlogsgeweld, staat buiten kijf. Maar is het mooi maken van een lichaam van een iemand die niet plotseling of onder slopende omstandigheden aan zijn eind is gekomen verstandig? Is de mooie aanblik van een tijdelijk gebalsemd overledene in dat geval wenselijk? Rouw heeft per definitie een akelige kant omdat de nabestaanden verdriet hebben en afscheid moeten nemen. Om dit beter te laten verlopen, is het wellicht verstandig de voorwaarden voor het toestaan van thanatopraxie nog eens onder de loep te nemen. Verder zou de overheid moeten onderzoeken of de werking van thanatopraxie werkelijk na tien dagen stopt en of de conserverende vloeistof die bij de overledene wordt ingespoten, geen schadelijke effecten heeft bij de bestemming van de overledene. Daarom zou aan begraafplaatsen, crematoria en hydrolysatoria moeten worden gemeld dat een overledene een thanatopraxie behandeling heeft gekregen. Bij een crematie en een alkalische hydrolyse zouden eventuele nadelige gevolgen terstond duidelijk worden. Bij begraven zijn eventuele nadelige effecten op de ontbinding en de grond inmiddels ook te onderzoeken. Het is immers

¹⁵ T. Wiersma en W. Cappers, 'Zorg voor het lijk of voor de nabestaanden? Dilemma's van huisartsen bij een onaangekondigde dood'. *Medisch Contact*, LV (2000-20) 738-742.

¹⁶ 'Modernisering', 8, 36-37.

¹⁷ W.P.R.A. Cappers, 'Op het snijvlak van natuur en cultuur. Medicalisering van het lijkbezorgingsrecht', *Bijblijven*, XXIV (2008-1) 8-19.

¹⁸ W. Cappers, 'De versierde viezerik, het Janusgezicht van de dood' in: S. Haakma, ed. *Sterven, dood en rouw*. Studium Generale reeks 9706 (Utrecht, 1997) 9-24.

¹⁹ W. Cappers, 'Soma sèma? Ontstaan en gedaanten van de aardse lichaamscultuur', *de Terebinth*, XII (1998-2) 20-21.

vijftien jaar geleden dat thanatopraxie werd toegestaan. Aangezien de grafrust tien jaar duurt, zou een dergelijk onderzoek van graven ook plaats kunnen hebben, indien bekend is dat op een daar begraven indertijd thanatopraxie is toegepast. Voor de noodzaak van een dergelijk onderzoek bestaat een precedent dat als waarschuwend voorbeeld kan dienen. Het toestaan van plastic hoezen voor het omhullen van het lichaam van een overledene bleek na tien jaar te leiden tot adipocire vorming en is daarom na de ontdekking verboden.

Bij de gang van zaken rond een overlijden in een verpleeghuis zijn ook kanttekeningen te plaatsen. Dat geldt in de eerste plaats de schouw. Die moet volgens artikel 7, lid 1 zo spoedig mogelijk plaats hebben. In 2016 hebben artsorganisaties in de richtlijn lijkschouw afgesproken dat zo spoedig mogelijk binnen drie uur is. In een verpleeghuis sterven echter regelmatig bewoners en dit gebeurt niet zelden 's nachts. Een verpleeghuisarts zou dan even zo vaak 's nachts naar het verpleeghuis moeten om de overledene te schouwen. Daarom is in de richtlijn afgesproken dat een verpleeghuisbewoner die tussen 23.00 en 7.00 uur overlijdt, de volgende dag maar wel voor 8.00 uur mag worden geschouwd, mits het overlijden verwacht was en de nabestaanden voor de latere schouw toestemming geven.²⁰ Hoewel de Branchevereniging Gecertificeerde Nederlandse Uitvaartondernemingen het concept van de Richtlijn onder ogen heeft gehad en daarop geen commentaar had, heeft de uitvaartbranche nadien op deze regeling kritiek geuit. Door de uitgestelde schouw is een snelle koeling van het lichaam van de overledene onmogelijk. Daarom moet een schouw binnen drie uur tijdens een warme zomer mijns inziens voorschift worden. Maar wanneer de nabestaanden geen snelle schouw hebben verlangd, kunnen zij intussen altijd afscheid namen van de overledene, ook al is de overledene nog niet gekoeld en opgebaard. Hetzelfde geldt immers voor nabestaanden die na een overlijden thuis nog even wachten met het inschakelen van de schouwarts om het sterfmoment op zich te laten inwerken.

Wat de rouw in een verpleeghuis wel verstoort is het verzoek aan de nabestaanden om al binnen een paar dagen na het overlijden van de bewoner de kamer te ontruimen. Een kamer kost immers geld en er is een wachtlijst. Deze opstelling van verpleeghuizen is mensenwaardig omdat de uitvaart dan veelal nog niet achter de rug is.²¹ De opstelling strookt ook niet met de regels. Volgens de brancheorganisatie van verzorgings- en verpleeghuizen hebben nabestaanden tot zeven dagen na het overlijden de tijd om de kamer te ontruimen. Daarnaast heeft de Nederlandse Zorgautoriteit in 2009 bepaald dat een verpleeghuis de kosten van een kamer maximaal dertien dagen na het overlijden kan declareren.²² Zo heeft een verpleeghuis nog de gelegenheid om de kamer gereed te maken voor de volgende bewoner. Het is van belang dat de overheid toezicht houdt op het naleven van deze regels. Geld is niet het probleem. Wel dient afscheid nemen van een overledene door de nabestaanden voorrang te krijgen boven de tijdelijke kamernood.

Ten slotte is de regel dat een begrafenis pas 36 uur na het overlijden mag plaats hebben, geschrapt. Dankzij de introductie van de stethoscoop is de angst voor schijn dood naar medische maatstaven al sinds het midden van de negentiende eeuw ongegrond.²³ Volgens artikel 27, lid 2 blijft deze tijdslimiet wel bestaan voor crematie en alkalische hydrolyse omdat as of poeder

²⁰ 'Richtlijn lijkschouw', 10, 23.

²¹ L. Barenbrug en S. Crielaard, 'Inpakken en wegwezen. Test. Regels na overlijden'. *Gezondgids*, (augustus 2013) 43-45. Cappers, 'Van lijkbezorging', 21.

²² <https://www.nza.nl/documenten/vragen-en-antwoorden/wanneer-mag-je-mutatiedagen-declareren-na-overlijden-van-een-client>

²³ Cappers, *Aan de zijde*, I, 273, 279, 318, II, 735, 743.

niet meer kunnen worden onderzocht. Dit is een merkwaardige redenering. Ooit is de argumentatie voor de tijdslimiet veranderd in de zin dat de officier van justitie dan nog onderzoek zou kunnen doen. Indien er echter aanwijzingen zijn voor een niet-natuurlijke dood, kan de officier de bestemming volgens het huidige artikel 22, lid 3 opschorten, ook als het om een begrafenis gaat. Vanwege het gelijkheidsbeginsel zou de 36 uur limiet daarom geheel uit de wet moeten verdwijnen.²⁴ Hoewel moslims over het algemeen kiezen voor het begraven van hun overledenen en dit ook vooral binnen 24 uur willen doen, moeten ook de nabestaanden van een overledene die bij leven heeft gekozen voor crematie of alkalische hydrolyse, desgewenst snel en zonder administratieve rompslomp de bestemming van het lichaam kunnen voltooien.

Fase van de uitvaart:

Over de uitvaart heeft de wetgever vrijwel niets geregeld. Volgens de artikelen 29 tot en met 32, 81 en 82 hebben de gemeentelijke, provinciale en nationale overheid alleen in bijzondere omstandigheden een taak toebedeeld gekregen. In het verleden was de begrafenis een taak van de burens en de gilden. Na de Franse Revolutie brachten de nieuwe machthebbers ook wat betreft de zorg voor de doden radicale vernieuwingen teweeg. De als verouderd beschouwde gilden werden afgeschaft en de lichamen van de overledenen werden in Parijs zonder ceremonieel naar begraafplaatsen buiten de stad vervoerd en in massagraven gegooid. Na protest van de burgerij stond het Franse decreet van 1804 weer een uitvaartceremonieel toe.²⁵ Maar het controversiële verbod op het begraven in en rond kerken werd in dezelfde wet wel geregeld. Bij de inrichting van de grotere begraafplaatsen kregen katholieke begraafplaatsen een kapel om daar afscheid van de overledene te nemen. Op algemene begraafplaatsen en in crematoria verschenen aan het begin van de twintigste eeuw aula's. In die tijd namen professionals in de vorm van begrafenisondernemers, begrafenisverenigingen en begrafeniscoöperaties de zorg van de uitvaart op zich genomen. Tegenwoordig is de markt in handen van enkele uitvaartconcerns en vele uitvaartbegeleiders. De grote partijen beschikken over uitvaartcentra en crematoria. Binnen deze geprofessionaliseerde en gecommercialiseerde uitvaartwereld mag de nabestaande die de verantwoordelijkheid voor de uitvaart op zich neemt, feitelijk alles zelf regelen en bepalen. Deze nabestaande moet dan wel in het oog houden dat de bestemming volgens artikel 18 wordt geregeld. Deze vrijheid en de vrijheid om desgewenst een uitvaartondernemer naar eigen keus in te schakelen, zijn echter niet bij wet vastgelegd. Dat zou mijns inziens wel moeten gebeuren.²⁶

Omdat er in de praktijk onder droeve omstandigheden veel moet worden geregeld, schakelt de opdrachtgever vaak een uitvaartondernemer in. De gevestigde uitvaartbranche heeft er keer op keer bij de minister op aangedrongen om van de uitvaartondernemer weer een beschermd beroep te maken. Dit was dankzij het Vestigingsbesluit van 1954 tot 1996 het geval. In het kader van de deregulering is het besluit voor uitvaartondernemers in het laatstgenoemde jaar ingetrokken. Sindsdien zijn ruim tweeduizend nieuwkomers, vaak zijinstromers onder wie veel vrouwen, na het volgen van één van de nieuwe, door henzelf opgezette opleidingen, uitvaartbegeleider geworden. De gevestigde uitvaartbranche heeft met argumenten zoals het tegengaan van misstanden, het volgen van de juiste opleiding, de opnemings van erkende uitvaartondernemers in een register, het verplicht lid worden van het door de gevestigde uitvaartbranche opgezette klachteninstituut, verplichte aansluiting bij het keurmerk, het

²⁴ Cappers, *Aan deze zijde*, stelling 8. Cappers, 'Van lijkbezorging', 21.

²⁵ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 244-247, II, 781.

²⁶ 'Modernisering', 10. Cappers, 'Van lijkbezorging', 21.

voorschrift om een minimum aantal uitvaarten te organiseren en het optuigen van het begrip postmorale zorg geprobeerd van de uitvaartondernemer weer een beschermd beroep te maken. Deze pogingen lijken verdacht veel op pogingen om de markt af te schermen, zoals de gilden dat lang geleden deden. Veel van deze eisen zijn voorts vooral meetbaar maar zeggen weinig over de geleverde kwaliteit. De wetgever heeft dit verzoek daarom terecht niet gehonoreerd omdat er nagenoeg geen klachten of ernstige incidenten zijn en de markt goed functioneert.²⁷

Je kunt je juist afvragen of de gevestigde uitvaartbranche met de huidige middelen, zoals het tegelijkertijd aanbieden van verzekeringen en uitvaarten dan wel het maken van afspraken met ziekenhuizen, verpleeghuizen en mortuaria om overledenen te verzorgen en op te baren, de nabestaanden niet sturen om met hen in zee te aan.²⁸ De overheid zal deze handelwijzen beter moeten controleren om te voorkomen dat de nabestaanden de regie over de uitvaart kwijtraken. Zonder dat de overheid hierop invloed kan uitoefenen, is het daarnaast wenselijk indien burgers een consumentenbond zouden oprichten die de belangen van de nabestaanden behartigt. In West-Duitsland vormden negatieve ervaringen met uitvaartondernemers, hoveniers en steenhouwers in 1984 voor bezorgde burgers de aanleiding om Aeternitas op te richten. Inmiddels geeft deze professioneel geleide vereniging door en voor burgers veel voorlichting en is ze een gerespecteerde gesprekspartner van de uitvaartbranche in Duitsland.²⁹

Kijken we naar de gevolgen voor het milieu, dan zorgt het vervoer van de overledene en de nabestaanden naar het laatste afscheid en de plaats van bestemming van het lichaam van de overledene in vergelijking met de andere fasen van lijkbezorging voor de meeste vervuiling. Vanwege de lange geschiedenis heeft elk dorp en iedere stad wel een of meer begraafplaatsen. Maar door de toegenomen mobiliteit van de bevolking maken nabestaanden die iemand komen begraven, tegenwoordig ook vaak gebruik van de auto. Zolang Nederlanders zich in Duitsland lieten cremen en Nederland nog maar een crematorium telde, vormde het vervoer van de overledene met een rouwauto de grootste kostenpost en was dit niet goed voor het milieu.³⁰ Ook nu Nederland ruim honderd crematoria telt, blijft en het reizen naar een crematorium per auto milieuonvriendelijk. Hetzelfde geldt voor de ruim twintig natuurbegraafplaatsen en de straks toegestane hydrolysatoria. De introductie van de uitvaartbus in 2000 waarbij de overledene samen met de nabestaanden wordt vervoerd, kun je tegenwoordig ook een duurzaam alternatief noemen voor de inzet van rouw- en volgauto's.³¹ Wellicht kan de wetgever bevorderen dat de aanwezigheid van bus- en tramhaltes bij begraafplaatsen, crematoria en hydrolysatoria een standaard voorziening wordt. Dan zijn alle plaatsen waar afscheid wordt genomen en waar overledenen worden herdacht, op duurzamere wijze bereikbaar, juist ook voor mensen die vanwege hun leeftijd op het openbaar vervoer zijn aangewezen.

Fase van de bestemming:

Het regelen van de bestemming van het lichaam van de overledene is een uitgangspunt in dit wetsontwerp en in eerdere wetten. Het is opvallend hoe vaak er in het heden maar ook in het verleden over de bestemming is gediscussieerd. De voordelen die voorstanders aan een bepaalde bestemming koppelen, blijken regelmatig niet te kloppen.

²⁷ 'Modernisering', 10-11.

²⁸ Cappers, 'Van lijkbezorging', 21.

²⁹ W. Cappers, 'De voordelen van een funeraire consumentenbond'. *Brancheblad Uitvaartzorg*, (2014-5) 19.

³⁰³⁰ Cappers, *Vuurproef*, 95-97, 117-118, 169-173.

³¹ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 630.

Het idee om vanwege de hygiëne begraafplaatsen buiten de bebouwde kom aan te leggen, leidde tot veel discussie. Eind achttiende eeuw en begin negentiende eeuw waren er veel aarzelingen om de maatregel door te voeren. De tegenstanders ontkrachtten overigens niet zozeer de argumenten van de hygiënisten maar zij benadrukten de wens om in de kerk bij de voorouders te kunnen blijven begraven. Bovendien maakten zij bezwaar tegen de hoge kosten van de aanleg van begraafplaatsen. Toen het Franse decreet van 1804 in ons land gedurende de periode 1811-1813 van kracht was, hebben slechts enkele steden daadwerkelijk begraafplaatsen buiten de bebouwde kom aangelegd. In 1825 liet de overheid een commissie van natuur- en scheikundigen onderzoeken of het begraven in en rond kerken een gevaar voor de gezondheid van de leefomgeving opleverde. De deskundigen concludeerden dat dit inderdaad het geval was. In afwijking van de Oostenrijkse wet van 1784 dat in een deel van Limburg van kracht was geweest, werd voor plaatsen met minder dan duizend inwoners alsnog een uitzondering gemaakt op de verplichting om een begraafplaats buiten de bebouwde kom aan te leggen. In deze dorpen stierven jaarlijks zo weinig mensen, dat zij zonder bezwaar op het kerkhof konden worden begraven. In 1827 is het Franse decreet met de uitzondering voor plaatsen met minder dan duizend inwoners opnieuw van kracht geworden.³²

Nadat de Begrafeniswet het Franse decreet in 1869 had vervangen, moest het Geneeskundig Staatstoezicht onderzoeken of de kerkhoven waar nog mocht worden begraven, toch geen gevaar voor de gezondheid opleverden. Inderdaad keurden de geneeskundig inspecteurs in 1870 het kerkhof van Broeksittard af. Hierop schakelden de dorpsbewoners een dokter en een leraar scheikunde in. De dokter verklaarde dat de omwonenden van het kerkhof gezond waren. De leraar toonde aan dat de kwaliteit van waterputten in de omgeving van het kerkhof in orde was. Hoewel deze uitkomsten Johan Rudolf Thorbecke als minister van Binnenlandse Zaken aan het twifelen brachten, durfde hij zijn inspecteurs niet af te vallen. Hij liet het kerkhof toch sluiten. Sindsdien had ook Broeksittard een begraafplaats buiten de bebouwde kom.³³ Onderzoeksrapporten waren kortom toen al niet onweersproken.

Het uitgangspunt van crematie is ook nooit onomstreden geweest. De voorstanders van lijkverbranding introduceerden deze, met een oven te realiseren bestemming in 1874 als hygiënischer dan begraven. De ontbinding duurt immers geen tien jaar maar dankzij de uitvinding van de crematieoven ruim een uur. Dit uitgangspunt kwam vrijwel terstond onder vuur te liggen. In eigen gelederen ontstond discussie over de vraag of crematie de kringloop van de natuur verstoortte vanwege het verlies van ammoniak dat nodig was voor het maken van stikstof. Begraven buitend de bebouwde kom was zo gek nog niet. Aangezien de begraafplaatsen alweer door de bebouwing omsloten raakten, stelde een van de critici zelfs voor om op de heide vier of vijf enorme begraafplaatsen aan te leggen. De lichamen van overledenen konden, niet in een kist maar in een omhulsel van gevlochten mandenwerk, met de nabestaanden per spoor hier naartoe worden gebracht. Nadat hygiëne had afgedaan, maakten de crematisten vanaf 1877 vooral propaganda door erop te wijzen dat verassing door het vuur een mooi proces is, deze bestemming ruimtebesparend is, iets dat ontegenzeggelijk waar is, en vooral dat crematie een vrije keus moet zijn omdat het een gevoelskwestie was.³⁴

Ruim honderd jaar na de oprichting van de inmiddels Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie bleef de kritiek op het argument van de hygiëne de voorstanders van verassing echter

³² Cappers, *Aan deze zijde*, I, 266-268.

³³ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 417-430.

³⁴ Cappers, *Vuurproef*, 70-76, 78-79, 118-120, 190.

achtervolgen. Toen crematie in de jaren zestig de wind in de zeilen kreeg, zorgden de vele verrassingen op het terrein van de hygiëne voor twee onvoorziene problemen. Ten eerste kwamen er zo veel rookgassen uit de schoorsteen dat de uitstoot moest worden gefilterd. Ten tweede werd er zoveel as verstrooid dat er een norm kwam voor het jaarlijks aantal asverstrooiingen per hectare. Deze voorbeelden laten zien dat crematie ook niet hygiënisch was op terreinen waar een eeuw geleden helemaal niet was gedacht.

Bij natuurbegraven dat na 2000 is opgekomen en aan populariteit wint, kunnen ook vraagtekens bij de argumentatie worden geplaatst. De eigenaren van natuurbegraafplaatsen willen met hun initiatief het behoud van de natuur financieren door aan mensen een graf te verkopen dat niet geruimd zal worden. Blijvende gedenktekens zijn in dit natuurgebied verboden. Overledenen hebben bij leven voor deze bestemming gekozen omdat zij hun lichaam terug willen laten keren in de natuur. Bovendien belasten zij de nabestaanden zo niet met het onderhoud.³⁵ Er is echter kritiek geuit op de ontbinding van lichamen in natuurgebieden. Wat is het effect van amalgaamvullingen? Wat zijn de gevolgen van de blijvende aanwezigheid van kunstheupen en andere implantaten in de bodem? Om de aanleg van de natuurbegraafplaatsen in het laaggelegen noorden en westen van het land mogelijk te maken, wil de wetgever zelfs het voorschrift loslaten dat een overledene dertig centimeter boven de gemiddelde hoogste grondwaterstand moet worden begraven. Daarmee wordt toegelaten dat lichamen in het water komen te liggen zodat de kans op adipocirevorming groot is. Door de verzeping van vetten wordt de skelettering stopgezet. Dit is niet bevorderlijk voor de natuur die de voorstanders van natuurbegraven willen bevorderen. Niet in de laatste plaats zou deze wetswijziging tegengesteld zijn aan het principe dat het doel van de bestemming van lichamen van overledenen de ontbinding is. De overheid gaat bovendien met zoveel woorden mee met de belofte van natuurbegraafplaatsen dat de graven toch niet worden geruimd omdat grafurst eeuwigdurend of langdurig is.³⁶ Daarmee zet de wetgever het principe aan de kant dat graven in het kleine Nederland voor bepaalde of onbepaalde tijd en dus niet eeuwigdurend worden uitgegeven. Begraafplaatsen hebben ook niet het eeuwige leven. Zo zijn in het verleden de gedenktekens en de stoffelijke resten van joodse begraafplaatsen waar de overledenen in principe eveneens voor eeuwig rusten, met rabbinale toestemming geruimd en elders herbegraven.³⁷ De natuur heeft in Nederland evenmin het eeuwige leven. Zo is in het verleden natuur opgeofferd voor de aanleg van wegen. Wanneer bij grondwerkzaamheden adipocire lijken zouden worden gevonden, is dat nog iets anders dan het aantreffen van botten en schedels van gesloten kerkhoven. Het toestaan van het begraven van overledenen in grondwater op natuurbegraafplaatsen is kortom een onzalig idee dat niet wettelijk moet worden toegestaan.

De wetgever wil ook alkalische hydrolyse toestaan. Deze bestemming is in Nederland gepropageerd door uitvaartconcern Yarden dat inmiddels door DELA is overgenomen. Op verzoek van Yarden heeft TNO de duurzaamheid van alkalische hydrolyse in 2011 vergeleken met de andere bestemmingen.³⁸ Uit dit onderzoek kwam alkalische hydrolyse als het duurzaamst naar voren omdat het gebruik van water en energie werd gecompenseerd door het gebruik van wisselkisten en hergebruik van het metaal van kunstheupen. Alleen bij het

³⁵ Cappers, *Aan deze zijde*, II, 668-671.

³⁶ 'Modernisering', 20.

³⁷ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 410.

³⁸ E.E. Keijzer en H.J.G. Kok. 'Milieueffecten van verschillende uitvaarttechnieken'. Niet uitgegeven rapport TNO-060-UT-2011-01366-vs2 in opdracht van Yarden Holding BV, 2011.

ongefilterd lozen van het afvalwater zetten de onderzoekers vraagtekens. Dit onderzoek werd in 2014 herhaald.³⁹ Opnieuw kwam alkalische hydrolyse goed uit de verf omdat het energieverbruik lager werd geschat. Op deze onderzoeksresultaten valt wel wat af te dingen. De vooronderstelling dat nabestaanden ter bevordering van een duurzame bestemming het gebruik van wisselkisten zullen accepteren, is tekenend voor een idee dat niet, zoals cremieren, voortkomt uit de samenleving maar dat een technology-push is van een bedrijf zonder moreel kompas.⁴⁰ In de Tweede Wereldoorlog, toen er tijdens de Hongerwinter een groot tekort aan hout was, liet de gemeente Amsterdam wisselkisten maken om het grote aantal doden op een enigszins menswaardige manier te kunnen begraven.⁴¹ Het introduceren van wisselkisten bij alkalische hydrolyse lijkt daarom op het testen van nieuwe auto's die zijn gestript van overbodige zaken om te een zo laag mogelijk brandstofverbruik te bereiken.⁴² Het vraagteken dat het eerste rapport zet bij het ongefilterd lozen van vloeistof in open water, is overigens terecht. Ook al zit er in deze vloeistof geen menselijk materiaal, de voorstanders van alkalische hydrolyse vergeten dat de samenleving de ongefilterde lozing van een vloeistof die met het lichaam van een overledene in contact is geweest, mogelijk gevoelsmatig niet zal accepteren.

De discussie overziende zijn de onderzoeken naar de duurzaamheid van alkalische hydrolyse het zoveelste voorbeeld van een trend waarin voorstanders het resultaat zo presenteren dat dit onweersprekbaar lijkt te zijn. Dit gebeurt op het moment dat alkalische hydrolyse niet eens is goedgekeurd. Reflecterend op het verleden raken onderzoeken snel gedateerd door onenigheid tussen experts, nieuwe onderzoeksmethoden, de veranderende, onvoorziene praktijk en de eenzijdig, op duurzame ontbinding gerichte blik⁴³. De wetgever zal mijns inziens zowel naar de technische als de culturele aspecten van de lozing van de vloeistof na afloop van de alkalische hydrolyse nader onderzoek moeten doen.

Ik kijk nog een keer naar het begraven. Begraafplaatsen mogen tegenwoordig ook duurzaam worden genoemd in de zin dat algemene en particuliere graven kunnen worden geruimd om vervolgens te worden hergebruikt. Dat is in het kleine Nederland ook nodig. De Stichting Alert & Zorgzaam, een burgerinitiatief, dringt echter al jaren aan op het ethischer ruimen van graven. In navolging van deze ideeën heeft de gemeente Apeldoorn in de jaren 2005-2006 graven handmatig laten ruimen en de verzamelgraven gemarkeerd met keien en er een bank bijgezet.⁴⁴ Het huidige wetsvoorstel schrijft onder meer voor dat de verzamelgraven in kaart moeten worden gebracht. Dit is in het belang van de overledenen én de nabestaanden.

Het voorstel in de artikelen 49, lid 2 en 83, lid 1 om de ruiming van tien of meer graven bij de gemeente te melden zodat deze overheidsinstantie aanwijzingen voor het vervoer en de opslag van de beenderen kan geven en het proces kan controleren, verbaast mij.⁴⁵ Uiteraard is controleren van belang. Zo weet de gemeente ook hoe een ruiming in zijn werk gaat. Indien de

³⁹ E.E. Keijzer; H. ten Broeke en A.M.M. Ansems. 'Milieueffecten van verschillende uitvaarttechnieken – update van eerder TNO-onderzoek'. Niet uitgegeven rapport TNO- 2014 R11303 in opdracht van Yarden Holding BV, 2014.

⁴⁰ Cappers, '... toetsingskader lijkbezorging'. *Brancheblad Uitvaartzorg*, (2018-5) 15.

⁴¹ Cappers, *Aan deze zijde*, II, 591.

⁴² W. Cappers, 'De toekomst van De Nieuwe Ooster' in: M.-L. Meuris, *Waarachtige verhalen. De historie van de 130 jaar oude begraafplaats De Nieuwe Ooster* (S.l., 2024) 251.

⁴³ Cappers, 'Zijn begraafplaatsen duurzaam?', 9-10.

⁴⁴ W. Cappers, 'Een kijkje achter de schermen. Piëteitsvol ruimen in historisch perspectief'. *Het Uitvaartwezen*, (2007-5) 16-19.

⁴⁵ 'Modernisering', 40-41, 106.

beheerder van een begraafplaats echter inspecties wil te omzeilen, laat hij telkens negen of minder graven tegelijk ruimen. Het noemen van een aantal graven is kortom arbitrair en werkt omzeiling van de maatregel in de hand. Het gaat bij grootschalige ruiming bovendien altijd om algemene graven. Wanneer particuliere graven worden opgeheven, verwijderd de beheerder vaak eerst alleen het gedenkteken. Het graf zelf wordt pas geruimd als het weer is uitgegeven zodat er na de ruiming direct in kan worden begraven. Het is wenselijk dat de gemeente ook de gang van zaken bij het ruimen van particuliere graven controleert. Bovengenoemde artikelen dienen daarom anders te worden geformuleerd. Vanwege het gelijkheidsbeginsel en het principe om alles op gezette tijden te controleren, verdient het daarnaast aanbeveling om ook het ruimen van de ovens in crematoria en de ketels in hydrolysatoria opgezette tijden te controleren.

Fase van het rouwen:

Ten slotte bekijken we in hoeverre de nabestaanden de tijd en de ruimte krijgen om te rouwen. Dit lijkt op de klassieke begraafplaats goed te zijn geregeld. Bovengronds vind je op de graven immers overal gedenktekens. Zo heeft iedere nabestaande op een publiek terrein een private plek om te rouwen en te herinneren. Ligt de overledene in een particulier graf, dan kunnen ook andere familieleden daar worden begraven. De nabestaanden hechtten in dat geval vaak een groot belang aan de vooroudercultus.⁴⁶ Maar vanzelfsprekend is deze situatie niet. Tijdens de Franse Revolutie werden de lichamen van de overledenen zonder ceremonieel in massagraven gegooid. Pas na protest van de burgerij stond het Franse decreet van 1804 het plaatsen van gedenktekens op graven weer toe.⁴⁷

Het bezoeken van de graven met de gedenktekens leidde in de negentiende eeuw tot een grafcultus. Aan het begin de twintigste eeuw was het aanzien van begraafplaatsen in de ogen van onder meer beheerders zo verrommeld dat er in de jaren dertig strenge regels voor gedenktekens kwamen. Het aanzien van begraafplaatsen werd hierdoor sober en uniform. Aan het eind van de twintigste eeuw ontstond er in de samenleving weer behoefte aan een veelvormige grafcultuur die uitdrukking gaf aan de eigen wensen. Dat ging soms niet zonder slag of stoot. Zo was in de christelijke gemeente Epe op de Veluwe in 1986 een nieuw begraafplaatsreglement van kracht geworden dat de sobere gedenktekens ter grootte van een stoeptegel in stand hield. Enkele jaren later maakte een raadslid bezwaar tegen het bevoogdende karakter van het reglement. Om te voorkomen dat hierover een politieke kwestie zou ontstaan, heeft de verantwoordelijke wethouder de fractievoorzitters van de raad bijeengeroepen met het verzoek het reglement nog eens te bekijken. Ze waren er snel uit. De toon veranderde van niets mag, tenzij naar alles mag, tenzij. In snel tempo maakten de sobere en grijze gedenktegels plaats voor veelkleurige en veelvormige gedenktekens.⁴⁸

Op de herkomst van de gedenktekens is tegenwoordig veel kritiek. Ze zijn vaak gemaakt van graniet dat afkomstig is uit India en China. Het transport van het graniet wordt als niet duurzaam beschouwd. Het is echter de vraag of deze conclusie terecht is en of je de nabestaanden de plaatsing van dergelijke gedenktekens kunt ontzeggen. Nabestaanden hebben behoefte om te rouwen en te gedenken op de plek waar het lichaam van een overledene uit de eigen kring ligt

⁴⁶ W. Cappers, 'Een koud kunstje? Hedendaags lijkbezorgingsrecht vanuit historisch perspectief' in: W. Carpay; N. Capaan en H. Heyink, ed. *Midden in het leven staan wij in de dood. Wat kan de kunstenaar toevoegen aan het uitvaartgebruik?* (Amsterdam, 1996) 152.

⁴⁷ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 244-247.

⁴⁸ Cappers, 'Een koud kunstje?', 146.

begraven en deze naar eigen inzicht vorm te geven. Dit draagt bij aan hun geestelijke welzijn. Anders gezegd, rouwen en herinneren bij een zelf vorm gegeven gedenkplek dragen bij aan de culturele duurzaamheid van de samenleving.⁴⁹

Overigens wordt het plaatsen van gedenktekens ook vanuit het oogpunt van het milieu duurzamer, wanneer grafbedekkingen van opgeheven graven worden hergebruikt. Zoals een woning na de verhuizing van de vorige bewoners een nieuw naambordje krijgt, zo kunnen de personalia op het hergebruikte gedenkteken door die van de nieuwe eigenaren worden vervangen.⁵⁰ Wellicht kan de overheid het hergebruik van gedenktekens stimuleren.

Kijken we naar het rouwen na een crematie, dan werd de as in 1914 eerst bijgezet in een ondergronds columbarium. Op deze manier bleven de voorstanders zo dicht mogelijk bij de praktijk van het begraven. Kort daarop werd bij het crematorium van Driehuis-Westerveld een bovengronds columbarium gebouwd. De nabestaanden namen hiermee al snel geen genoegen omdat het columbarium als kil en eentonig werd ervaren. Nabestaanden hadden behoefte aan bloemen en planten bij de urnen. Daarom werd in 1933 de urnentuin geïntroduceerd, waarbij de urn op de grond kwam te staan. Daarmee werd de eerste stap gezet om de strikte scheiding tussen begraven en cremeren op te heffen.⁵¹

Terwijl problemen rond gedenktekens op klassieke begraafplaatsen en bij crematoria na enig gedoe uiteindelijk naar tevredenheid van de nabestaanden werden opgelost, kan dit niet worden gezegd van discussies over gedenktekens op natuurbegraafplaatsen. Gezien het karakter van deze rustplaatsen mogen hier alleen tijdelijke gedenktekens komen in de vorm van een houten schijf uit een boomstam waarin de personalia van de overledene zijn gekerfd. Het komt ook voor dat er geen gedenktekens liggen. Via GPS kunnen de nabestaanden dan de locatie van het graf vinden. Er zijn echter nabestaanden die toch iets persoonlijks op het graf willen leggen. Dit staan de beheerders meestal niet toe. Alleen op de oudste natuurbegraafplaatsen, Westerwolde bij Assel en Bergerbos bij Sint Odiliënberg, dulden de beheerders tegenwoordig wel permanente gedenktekens. Kennelijk moet er enige tijd overheen gaan voordat ook natuurbegraafplaatsen rekening gaan houden met de belangen van de nabestaanden. Hier wordt de vraag gesteld of de overheid een taak heeft om het recht vast te leggen van nabestaanden op een naar eigen inzicht ingerichte gedenkplek op het graf. Dit moet mijns inziens voorrang krijgen boven het beleid van natuurbegraafplaatsen dat eenzijdig van de in de ondergrond begraven overledene uitgaat zonder rekening te houden met de wensen van nabestaanden om bovengronds naar eigen inzicht een gedenkteken op het graf te plaatsen.

Wanneer alkalische hydrolyse wettelijk wordt toegestaan, zal het al dan niet plaatsen van blijvende gedenktekens mogelijk dezelfde discussie uitlokken. Ook de voorstanders van deze bestemming gaan ervan uit dat voor een permanent gedenkteken omwille van de duurzaamheid geen plek is.⁵² En ook hier wordt vergeten dat de zorg voor culturele duurzaamheid inhoudt dat ook met de wensen van nabestaanden om een gedenkteken zelf vorm te geven, rekening wordt gehouden.

Het huidige wetsontwerp kent een regeling van de asbezorging waarbij de overheid zich opvallend genoeg wel degelijk bekommert om de rouw van nabestaanden. Het gaat om de

⁴⁹ Cappers, 'Zijn begraafplaatsen duurzaam?', 10.

⁵⁰ W. Cappers, 'Ondergronds ruimen, bovengronds hergebruiken'. *De Terebinth*, XVI (2002-2) 20-21.

⁵¹ Cappers, *Vuurproef*, 207-209.

⁵² Cappers, 'Zijn begraafplaatsen duurzaam?', 10.

artikelen 63 en 64 die de berging en de bestemming van as regelen. Volgens mij laat de inhoud van deze artikelen zien dat er een discrepantie bestaat tussen de logica betreffende de definitie van de term bestemming in de wet en de praktische uitwerking van de asbezorging. Logisch geredeneerd is bestemming volgens artikel 3 begraven, cremeren, alkalische hydrolyse, ontleding en een nader uit te werken bestemming van de lichamen van overledenen op zee.⁵³ Dit betekent dat skelettering, verassing, tot poeder maken, een ontleed lichaam of het op zee bezorgde lichaam van een overledene de eindbestemming is. In de praktijk gaat de overheid mee met de gevoelens van nabestaanden die vlak na de crematie aan as nog een grote emotionele waarde hechten. Aangezien de Wet op de lijkbezorging van 1991 het meenemen van de as naar huis toestond, regelde artikel 58 dat de as eerst een maand in de algemene nis van het crematorium moest worden bewaard. In deze periode kon de officier van justitie alsnog besluiten om de as gerechtelijk te laten onderzoeken. Afgezien van het feit dat een arts nooit een verklaring van overlijden mag afgeven wanneer er een niet-natuurlijke dood wordt vermoed, heeft de overheid nu geconcludeerd dat onderzoek naar de as geen tactische informatie meer oplevert. Daarom stelt de wetgever voor om de as uiterlijk binnen veertien dagen aan een nabestaande mee te geven. Hiermee wil de wetgever het welzijn van de nabestaanden bevorderen. Er blijkt namelijk regelmatig tussen de nabestaanden onenigheid te bestaan over de bestemming van de as.⁵⁴

Het doel van het artikel is daarmee veranderd van onderzoek naar het uitsluiten van een niet-natuurlijke dood van de overledene in het geven van tijd aan de nabestaanden voor het regelen van de asbezorging. Dat is formeel gelijkwaardig aan het ruimen van de skeletten in een graf na tien jaar grafrust. Er is hier kortom sprake van schimmige scheikunde omdat as, dat na de crematie niet anders dan een scheikundige waarde vertegenwoordigt, op schimmige wijze verwijst naar de overledene en zo voor nabestaanden een emotionele betekenis krijgt.⁵⁵ Daarmee is artikel 58 een recent voorbeeld van de zorg voor de nabestaanden door de wetgever. Dit gegeven biedt de overheid wellicht een aanknopingspunt om ook de fase van rouw bij andere bestemmingen te regelen. Dit is in het belang van de nabestaanden.

Ten slotte eindig ik de bespreking van deze fase met de oproep of de overheid ook ter verduurzaming van de rouwbezoeken kan bevorderen dat zoveel mogelijk bestemmingen goed bereikbaar zijn met het openbaar vervoer. Uit onderzoek is gebleken dat de individuele verplaatsingen per auto de meest nadelige gevolgen hebben voor het milieu.⁵⁶

Uitleiding: culturele duurzaamheid

Begraven hoort met lijkverbranding tot de oudste vormen van lijkbezorging. Sinds de kerstening van de Lage Landen vanaf het einde van de zevende eeuw is begraven in Nederland ruim duizend jaar de enige toegestane vorm van bestemming geweest. In deze lange periode is de begraafplaats na tal van conflicten uitgegroeid tot een uitgebalanceerde plek voor lijkbezorging. Ten eerste kunnen nabestaanden op de grotere begraafplaatsen in een kapel of een aula afscheid nemen van de overledene. Ten tweede kan het lichaam van een overledene hier op een hygiënische manier skeletteren. Ten derde kunnen de nabestaanden op de niet zelden met groen ingerichte begraafplaats rouwen om de overledene en zich deze herinneren bij een

⁵³ 'Modernisering', 2.

⁵⁴ 'Modernisering', 18-19.

⁵⁵ W. Cappers, 'Schimmige scheikunde', *de Terebinth*, XI (1997-2) 28-29.

⁵⁶ Cappers, 'Zijn begraafplaatsen duurzaam', 10.

gedenkteken op het graf dat, binnen de regels van de begraafplaats, naar eigen keus is vormgegeven. Er is dus tijd en ruimte gemaakt voor datgene wat er onder én boven de grond gebeurt, anders gezegd, niet alleen de zorg voor de overledene maar ook de zorg voor de nabestaanden zijn op een begraafplaats op elkaar afgestemd. Daarom zijn begraafplaatsen in hygiënisch en psychologisch opzicht, figuurlijk gesproken, onbetaalbaar en daarmee zijn ze in cultureel opzicht duurzaam.⁵⁷

In vergelijking met het begraven is het cremeren in de moderne tijd dit jaar precies honderdvijftig jaar geleden geïntroduceerd en 110 jaar mogelijk. Ook crematoria zijn in deze periode, niet zonder slag of stoot, uitgebalanceerde plekken geworden in de zin dat alle fasen van de bestemming tot hun recht komen. Er is aandacht voor zowel de overledenen als de nabestaanden.

Kijken we naar natuurbegraven en alkalische hydrolyse, dan moeten burgers vanzelfsprekend het recht krijgen om desgewenst voor een van deze bestemmingen te kiezen. Deze bestemmingen zijn echter kort respectievelijk helemaal niet aan de praktijk getoetst. Dit leidt ertoe dat de uitgangspunten botsen met de wensen van vooral de nabestaanden. Redenerend vanuit het verleden is het te verwachten dat de argumentatie en de praktijk rond natuurbegraven en alkalische hydrolyse op den duur vooral in die zin zullen worden aangepast.

Ten slotte wijs ik de wetgever op twee aandachtspunten die de culturele duurzaamheid vorm kunnen geven. De eerste is geïnspireerd door het verleden en gaat over het beschermen van het funeraire erfgoed. Het betreft in de eerste plaats de gedenktekens op kerkhoven en begraafplaatsen met historische of kunsthistorische waarde. Ze dienen te worden bewaard. Dit geldt ook voor gedenktekens die wellicht niet mooi zijn maar wel interessant omdat ze typisch zijn voor een periode.⁵⁸ Daarnaast zijn gebouwen zoals kapellen en aula's het waard om bewaard te worden. Maar ook crematie heeft inmiddels een geschiedenis. Uiteraard is het eerste crematorium van Nederland een monument. Hetzelfde geldt, hoe vreemd het ook lijkt, voor het crematorium in het Duitse Gotha waar Nederlanders zich lieten cremeren, toen er in Nederland nog geen crematorium aanwezig was.⁵⁹ Ook de oudste columbaria en urnentuinen bij crematoria én op begraafplaatsen zijn in funerair opzicht van belang. Met de aanwezige beplanting bepalen de gedenktekens het aanzien van de begraafplaats en vormen zij het zichtbare en leesbare materiële archief van de plaatselijke leefgemeenschap.⁶⁰ Hierop moet de samenleving zuinig zijn. In 1985 publiceerde L.C. Brinkman als minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur een brief waarin hij bij de gemeenten aandacht vroeg voor het beschermen van begraafplaatsen en grafmonumenten.⁶¹ Sinds 1986 zet Stichting de Terebinth zich in voor het behoud van funerair erfgoed.⁶² Mede dankzij deze organisatie en plaatselijke vrijwilligers is er veel bewaard. Nu is de tijd gekomen dat de wetgever in de wet verankerd dat elke begraafplaats en elk crematorium voor de ruiming van graven een funeraire specialist

⁵⁷ W. Cappers, 'Onbetaalbaar'. *De Begraafplaats*, XXIII (2021-1) 20-22. W. Cappers, 'Zijn begraafplaatsen duurzaam?', XXXI (mei 2017) 8-10.

⁵⁸ W. Cappers, 'Eentonig maar typisch. Pleidooi voor behoud grafcultuur jaren zestig'. *Nieuwsbrief de Terebinth*, VII (1993-5) 12-13.

⁵⁹ W. Cappers, 'Een Duits crematorium als Nederlands erfgoed'. *De Terebinth*, XV (2000-1) 12.

⁶⁰ J. Mullenders. *Bomenpark De Nieuwe Ooster. Een bijzondere verzameling bomen tussen de graven*. Amsterdam, 2009.

⁶¹ "Brief W.V.C. d.d. 11-9-1985'. *Bulletin KNOB*, LXXXVI (1987-5) 195-198.

⁶² <https://terebinth.nl/>

raadpleegt met de vraag wat moeten worden bewaard. Verankering van het funeraire erfgoed in de wet draagt het bij aan de culturele duurzaamheid van onze funeraire cultuur.

Het tweede aandachtspunt is gericht op de toekomst en onderstreept het belang van het zorgvuldige meten van de diverse aspecten van de plaatsen die voor de fasen van lijkbezorging van belang zijn. De indeling van begraafplaatsen zorgde in de loop der tijd voor problemen. Het Franse decreet hanteerde voor de aanleg en de inrichting van begraafplaatsen precieze maten. Zo moesten de begraafplaatsen minstens 35 à 40 meter buiten de bebouwde kom liggen en diende de afstand tussen de graven dertig centimeter te zijn.⁶³ Inmiddels liggen veel begraafplaatsen weer binnen de bebouwde kom. Afgezien van de vraag of dit niet opnieuw problemen op het terrein van de hygiëne oplevert, hebben de nabestaanden door de nabijheid van de bebouwing tijdens het afscheid en het grafbezoek onvoldoende privacy en worden de omwonenden onbedoeld geconfronteerd met de dood. De Nederlandse wetgever paste voorts de Franse regelgeving aan omdat de skelettering in vergelijking met het zuidelijker gelegen Frankrijk hier langer duurt. Daarom breidde de wetgever de grafrust uit van vijf naar tien jaar. Dientengevolge moesten begraafplaatsen niet vijf maar tien keer groter zijn dan de gemiddelde jaarlijkse sterfte.⁶⁴ Daarnaast levert de mechanisering van het werk tegenwoordig problemen op tijdens het rijden over de paden en het delven van graven. De bodemdaling en de veranderende grondwaterspiegel zorgen bovendien soms voor problemen met graven die meerdere verdiepingen tellen. Ook de recente discussie over het uitgeven van eeuwigdurende graven door natuurbegraafplaatsen en moslimorganisaties waar bovendien vaak maar een diep wordt begraven, roept de vraag op hoeveel grafruimte er nodig is en op welke termijn. Stellen gemeenten wel voorwaarden aan het inrichten van een deel van een gemeentelijke begraafplaats voor moslims of het inrichten van een complete begraafplaats voor moslims in de zin dat de graven alleen voor onbepaalde tijd worden uitgegeven? Anders zal er snel nieuwe grond voor het begraven van moslims beschikbaar moeten komen.⁶⁵ Het gegeven dat we vanaf 2025 te maken krijgen met een sterftegolf die tientallen jaren duurt, maakt deze kwestie des te urgenter.

Bij crematie sloten de processen evenmin altijd op elkaar aan. De onvolledige verassing van botten leidde bijvoorbeeld in 1933 tot het onzorgvuldig ruimen van de ovens waardoor de as niet in een urn paste. Dientengevolge werd de as van verschillende overledenen gemengd en werden skeletresten begraven. Deze crisis werd opgelost door de introductie van de cremulator die de overgebleven botten verpulvert en door de introductie van asverstrooiing.⁶⁶

Voor deze problemen rond de maatvoering bij faciliteiten voor de bestemming bestaat een oplossing. Tijdens de coronapandemie zijn we allemaal geconfronteerd met de anderhalve meter samenleving, ook tijdens het sterk ingeperkte laatste afscheid van een overledene. Voor een structurele oplossing zou de overheid een standaard maatvoering kunnen introduceren voor bestaande en nieuwe begraafplaatsen en graven, crematoria, columbaria en urnentuinen en later ook hydrolysatoria. Geïnspireerd door het Franse decreet van 1804, dat ook in dit opzicht zijn tijd ver vooruit was, kan de wetgever hierbij denken aan het formuleren van een standaard maatvoering: een funeraire NEN-norm.⁶⁷

⁶³ Cappers, *Aan deze zijde*, II, 779-781.

⁶⁴ Cappers, *Aan deze zijde*, I, 268-269, 274.

⁶⁵ 'Modernisering', 65.

⁶⁶ Cappers, *Vuurproef*, 209-215.

⁶⁷ W. Cappers, 'De (nieuwe) maat der funeraire dingen'. *De Begraafplaats*, XXII (202-4) 12-13.